

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Важливим для вивчення оригінальних документів, які мають найбільшу репрезентативність у справі вивчення державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. та дозволяють з'ясувати механізми розгортання репресій проти релігії та церкви в Україні, має фонд № 6 «Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативного-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС–МВС України» Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України), в тому числі справи, які було передано до Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) у 1990-х рр. згідно з Указом Президії ВР України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки» № 1525-хП, та матеріали з фондів інших архівів — Державного архіву Харківської області (ДАХО) (Фонд № Р–6452), та з фондів №№ 1, 2, 5, 1738, 3984, 4465 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО), які є найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів радянського законодавства про церкву і культу.

Зокрема це декрети Тимчасового робітничо-селянського уряду України, постанови РНК УСРР, циркуляри і постанови ВУЦВК, витяг з Адмінкодексу УСРР, зареєстрований статут УАПЦ 1926 р., циркуляр НКВС про порядок реєстрації релігійних організацій, положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу, інструкції про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та обліку складу громадян, служителів церкви, типові статuti релігійних громад тощо.

Для повноти інформації про події з життя УАПЦ другої половини 1920-х рр. до збірника включено вже опубліковані раніше матеріали у збірниках християнського самвидаву української діаспори. Це уривок з «Історії Української Православної Церкви» митрополита Василя Липківського про події т. зв. «кризи» ВПЦР 1926 р. та про наслідки II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ після 1927 р., а також спогади і матеріали про події 1930-го року, коли відбулись обидва «надзвичайні» Собори та процес «Спілки визволення України».

Окремим видом документів є секретні зведення агентів ДПУ про діяльність автокефального духовенства за 1927–1928 рр., які вдалося віднайти у

ГДА СБ України. Ці інформації є цінним джерелом у справі вивчення механізму ведення справжньої війни ДПУ проти УАПЦ. Розкривається методика розкладання керівного складу ВПЦР з середини, усунення найбільш впливових осіб напередодні важливих подій, заміщення агентурним складом ДПУ керівних структур парафіяльних та округових церковних рад, створення штучної ізоляції митрополита Василя Липківського, показано механізм дії підзвітної ДПУ опозиції в керівництві ВПЦР на чолі з єп. Петром Ромодановим з осені 1926 р.

Передруковується також «Обвинувальний висновок у справі «Спілки визволення України» в тій частині, де було сформульовано звинувачення проти УАПЦ (Розділ VI. Діяльність автокефальної церкви — знаряддя «С.В.У.»¹. В ГДА СБ України зберігаються обидва варіанти Обвинувального висновку у справі «СВУ» — машинописний, де є правки від руки червоним чорнилом, та друкований примірник.

При звірці обох варіантів виявилися незначні розбіжності у тексті. При підготовці до друку перевагу було віддано друкованому примірникові, оскільки це остаточний редакційний варіант. Щоправда, одне речення в друкованому примірникові було пропущене і тому його було відновлено за машинописним варіантом. Текст опублікованого «Обвинувального висновку» надруковано на папері поганої якості і він виглядає як брошура для службового використання. Титульна сторінка цього видання: «Зовсім таємно. Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації «Спілка визволення України» (за звинуваченням С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського та ін.). Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літопису Українського Друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Окремо уміщено матеріали з фонду № 3984 ЦДАВО України «Українська Автокефальна Церква. Відділ Керівничий», тобто з канцелярії ВПЦР, де зібрані найголовніші документи практично за весь час діяльності УАПЦ. Щоправда, хронологічні межі документів цього фонду охоплюють період діяльності УАПЦ тільки до 1929 р., а це означає, що проміжок часу до 1934 р., коли діяльність цієї церкви припинилась, треба вивчати за іншими документами. Попередньо ці справи зберігалися в ЦДІА УРСР (м. Харків), де фонд мав № 880. Після передачі матеріалів цього фонду до Центрального державного архіву Жовтневої Революції (нині — ЦДАВО України м. Київ) фонд отримав інший номер під яким і публікується. Цей фонд має 4 описи, до яких внесено 2925 справ.

¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098, т. 2, арк. 2а, 121–168. Оригінал. Машинопис. Опубліковано: *Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної організації «Спілка визволення України»...* — С. 96–113.

Проведення зовнішньої критики документів з фонду № 3984 ЦДАВО України дозволяє стверджувати, що майже всі вони мають авторство, дату написання, зазначення приналежності до канцелярії УАПЦ. Більшість з них не викликає сумніву щодо автентичності, окрім тих документів, які не мають першого примірника, а тільки затвержені копії. Внутрішня критика джерел переконує у високому ступені цінності інформації, яку вони містять. Практично всі джерела є цілком вірогідними і утримують в собі доволі широку і об'єктивну інформацію. Комплексне використання різноманітних видів джерел обумовлює їх репрезентативність у висвітленні досліджуваної проблеми. З матеріалів фонду № 3984 до збірника включено матеріали передсоборної наради в липні 1927 р., на якій вирішувалось питання про долю митрополита Василя Липківського напередодні Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р., а також листування у справі скликання цього Собору з НКВС.

Саме матеріали з ГДА СБ України дають можливість вивчити протоколи допитів чільних діячів УАПЦ, які проходили по процесу «Спілки визволення України» 1930 р., де вони оповідають про події до 1929–1930 рр. За винятком уривків з «Історії Української Церкви» митрополита Василя Липківського, матеріалів, які стосуються «надзвичайних» соборів УАПЦ 1930 р., рішення про страту та довідки про виконання вироку над митрополитом Василем Липківським, обвинувального вироку в справі «СВУ» та більшої частини фотографій, всі документи оприлюднено вперше. Деякі матеріали були видані у вигляді брошур, але до широкого кола читачів вони майже не потрапляли. Огляд слідчої справи митрополита Василя Липківського подав у своєму дослідженні С. Білокін². Відбитку витягу з протоколу про рішення розстріляти та випуску з акту про розстріл митрополита Василя Липківського опублікував А. Зінченко³. Слідча справа колишнього митрополита Василя Липківського вже неодноразово згадувалась в публікаціях сучасних українських істориків. Вся вона складається не лише з опису документів, які заповнюються при арешті, а й з протоколів допитів. Судячи з кількості протоколів допитів, В. Липківського майже не допитували, а сформували справу на підставі копій протоколів допитів його колишніх церковних співробітників і на цій підставі було сформульовано обвинувальний висновок про його антирадянську діяльність і засуджено до розстрілу через те, що він «являвся одним из руководителей националистической фашистской организации украинских церковников; проводил активную антисоветскую работу; был связан с заграничными эмигрантскими кругами и посылал им антисоветскую информацию». В певному сенсі його слідча справа 1937 р. була наслідком засудження УАПЦ на процесі

² Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління ... – С. 252–254.

³ Зінченко А.Л. Визволитись вірою... – С. 318.

«СВУ», хоча звинувачень проти самого митрополита вистачало і до 1930 р., що й стало приводом позбавлення його митрополичого служіння на чолі УАПЦ на II Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Інформацію про це віднайдено у протоколах допиту В. Чехівського та документах передсоборних нарад 1926 р., що публікуються нижче.

В цілому у ГДА СБ України зберігається цілий комплекс слідчих справ, які стосувалися процесу «Спілки визволення України» за архівним № 47757 (№ 67098 ФП), який складається з 237 томів. Матеріали, які стосуються Миколи Чехівського, були віднайдені у 3-х справах, які внесено до слідчих справ по «СВУ» (№№ 129, 130, 131). Слідчі матеріали за 1927 р. (т. № 131) опинилися після матеріалів 1930 року (тт. №№ 129, 130). Справа за 1927 р. за своєю формою відрізняється від пізніших зразків, оскільки там є друковані бланки тогочасного судочинства, які були створені у 1920-х рр.

Після ордеру на арешт та протоколу на обшук до справи Миколи Чехівського було занесено кілька документів, які помічник уповноваженого секретного відділу Київського окружного відділу ДПУ (рос. КООГПУ) Свириденко перерахував на окремій довідці (т. 131, арк. 7) від 16 червня 1927 р. Це реєстраційна картка службовця культу та два різних екземпляри анкет для колишніх офіцерів білих армій, які були заповнені десь у 1922 р. і зберігалися у Миколі Чехівського (т. 131, арк. 8–9 зв. Копія. Машинопис; арк. 10–10 зв. Копія. Рукопис.), але ці анкети були тільки підшиті до справи Чехівського, а відразу після арешту він заповнив анкету нового зразку (т. 131, арк. 21). Протокол допиту було складено 18 червня 1927 р. (т. 131, арк. 11).

На початку грудня 1927 р. завдяки клопотанням Володимира Чехівського слідчу справу Миколи Чехівського було припинено, а його звільнено, але документи, які були виявлені наприкінці тому 131 справи 67098-ФП, свідчать, що звільнення було тимчасовим і його було знову притягнуто до слідства в серпні 1928 р., про що свідчить протокол допиту від 23 серпня 1928 р. (т. 131, арк. 41–41 зв.), і на підставі попередніх матеріалів справи було винесено постанову Особливої Наради при Колегії ДПУ УСРР від 30 серпня 1928 р. про адміністративну висилку до Туркестану М. Чехівського терміном на три роки (виявлено 4 примірники копій постанови: т. 131, арк. 42–43, 51–56). Нові слідчі справи проти М. Чехівського було відкрито 13 липня 1929 р. в зв'язку з початком слідства у справі «СВУ». Наступні два томи справи № 129, 130 містять документи про його заарештування, причому оригінали підшиті до справи № 129, а копії ордеру та постанови про притягнення до відповідальності — до справи № 130.

В обох справах знаходяться довідки про розподіл слідчих матеріалів та їх дублікатів у всіх трьох справах за підписом помічника уповноваженого 7-го відділення УСО ГУГБ НКВД Владімірова від 10 червня 1935 р.

Перший протокол допиту як причетного до справи «СВУ» датовано 15 липня 1929 р. Допитував М. Чехівського начальник 2-го відділку Секретного відділу ДПУ УСРР Б. Козельський. Цей протокол записано на спеціальному бланку для протоколів, але потім передруковано і два примірники копії вміщено до справи № 129 і № 130. Для зручності читання текст публікації здійснено за друкованим примірником. Обидві справи №№ 129 і 130 містять рукописні оригінали протоколів допиту та додаткових свідчень до цих протоколів, які підшито разом з машинописними копіями, про що і зазначається в легенді до кожного документу. У цих справах є декілька протоколів допиту та додаткових свідчень М. Чехівського за липень, серпень, жовтень 1929 р., але вони не містять в собі інформації щодо УАПЦ, невеликі за обсягом і формальні за змістом.

Можливо, тільки після того, як він дізнався, що його так швидко не відпустять, як це було у 1927 р., М. Чехівський почав давати великі за обсягом свідчення, у яких дуже докладно описав свій життєпис та діяльність УАПЦ. Причиною продовження терміну перебування його під слідством став розвиток справи «СВУ», що викликало появу трьох постанов про додаткове продовження терміну утримання під вартою, кожна на 2 місяці, від 12 і 18 вересня, 20 листопада 1929 р. (т. 129, арк. 20–21, 103–104. Копія. Машинопис.). У постанові від 18 вересня вперше вказано про причетність М. Чехівського до справи «СВУ». Наприкінці справи тому № 129 віднайдено іще два бланки постанови за 1929 р., але заповнені вони відповідно за 15 і 20 січня 1930 р. без зазначення терміну утримання під вартою (арк. 158–159).

Перший великий блок додаткових свідчень М. Чехівського датується 24 вересня 1929 р. (т. 129, арк. 22–31. Рукопис, арк. 32–58. Машинопис), але публікується тільки частина свідчень, яка безпосередньо стосується його діяльності в УАПЦ та обставин біографії. Два останніх документи справи — постанова про пред'явлення обвинувачення і протокол пред'явлення перед судового слідства датовано 30 січня 1930 р. і виявлено тільки в одному примірнику (т. 129, арк. 164–165). Перед початком процесу «СВУ» цю справу М. Чехівського було переслано до Прокурора УСРР під розписку і переведено його до Харківського БУПРу 7 лютого 1930 р. Зберігся власноручний підпис М. Чехівського під цими документами, а також розписка в одержанні ним копії обвинувального висновку від 21 лютого 1930 р.

Самою ранньою справою Володимира Чехівського є справа під назвою «Дело правительства УНР», де том 9 справи № 69270-ФП містить матеріали, які стосуються його заарештування у 1921 р. У цій справі є посвідчення на відрядження до Вінницького губернського партійного комітету УКП на Поділлі за червень–серпень 1920 р., ордер на обшук та арешт В. Чехівського, виданий Подільською ГубЧК 17 січня 1921 р., квитанція на вилучення

цінностей, протоколи допиту, які було складено Київською ГубЧК 21 січня – 12 березня 1921 р., заяви та оригінал паспорту самого Чехівського, постанова про його звільнення від 22 березня 1921 р. під відповідальність ЦК УКП. У справі 67098-ФП «СВУ» віднайдено декілька томів, які стосуються слідчої справи Володимира Чехівського — т. 45, 46, 47, 47-а, 45–47.

Останніми є справи, які були заведені в Ярославському політизоляторі (№ 67098-ФП т. 45–47), та том 47-а, який складається з матеріалів Соловецької тюрми, де зберігся акт про розстріл. Ця справа містить документи на бланках Управління НКВС по Ленінградській області — обліково-статистичні картки Управління Соловецького виправно-трудоного табору ОДПУ, копію вироку 45 особам, засудженим на процесі «СВУ» 1930 р., копію характеристики на ув'язненого 8-го Соловецького відділення ББК–НКВС від 18 серпня 1936 р., засвідчену копію витягу з протоколу № 83 засідання Особливої трійки УНКВС Ленінградської області про повторне засудження осіб, обвинувачених за поданням Оперативної частини Соловецької тюрми 9 жовтня 1937 р., де під № 119 — вирок щодо Володимира Чехівського (*Опубліковано: Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. – К.: Сфера, 2003. – Вид. 2. – Т. 2. – С. 714*) і оригінал акту про виконання вироку про розстріл від 3 листопада 1937 р. в окремому конверті.

Текст спільного протоколу про засудження цілої низки осіб, обвинувачених за поданням Оперативної частини Соловецької тюрми 9 жовтня 1937 р., в тому числі і В. Чехівського вже був опублікований у 2003 р. в книзі «Остання адреса». Там же були подані відомості про його реабілітацію у 1989 р. з посиланням на архівні справи в ЦДАГО України та ДА СБ України. *Опубліковано: Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. – К.: Сфера, 2003. – Вид. 2. – Т. 2. – С. 932.*

Не друкуються деякі протоколи, в яких більше уваги звертається на показання В. Чехівського про загальнополітичні події, міжособові стосунки з політичними та громадськими діячами, які не пов'язані безпосередньо з УАПЦ або містять ідентичні відомості. Це протоколи та додаткові свідчення від 18, 21, 24, 26, 27 липня, 20 вересня, 5 жовтня (спр. № 67098-ФП, т. 45), 11, 16, 20, 22, 26, 27, 29, 30 жовтня, 17, 23 листопада (спр. № 67098-ФП, т. 46), 30 листопада, 16, 23 грудня 1929 р., 5, 6, 7, 21 січня 1930 р. (спр. № 67098-ФП, т. 47).

Також не друкуються інші документи, які віднайдено в справах В. Чехівського — «Сповідь моїх думок про Радянську Владу за 1917–1929 рр.», Протокол очної ставки між заарештованими в справі «СВУ» В. Чеховським та Й. Гермайзе від 18 грудня 1929 р., заява В. Чехівського від 16 грудня, зведені показання В. Чехівського про контрреволюційну організацію та діяльність «СВУ» і його участь в ній від 29 грудня 1929 р., постанова про пред'явлення обвинувачення від 20 січня 1930 р., протокол пред'явлення передсудового слідства

від 28 січня 1930 р. і заява В. Чехівського від 1 лютого 1930 р. з вказівкою про те, що акт закінчення слідства він підписав 29 січня 1930 р. (спр. № 67098-ФП, т. 47).

У ГДА СБ України віднайдено ще один том з 8 примірниками машинописних копій тих матеріалів, які знаходяться в попередніх томах, але російською мовою. Це справа № 67098-ФП т. 208. В ньому знаходяться протоколи і свідчення В. Чехівського від 6, 7 січня 1930 р. та зведені показання про контрреволюційну організацію та діяльність «СВУ» і його участь в ній від 29 грудня 1929 р. Віднайдено серед протоколів бланки постанов про додаткове продовження терміну утримання під вартою від 16, 20 вересня, 26 листопада 1929 р., 5, 10 січня 1930 р. (спр. № 67098-ФП, т. 45, 46, 47). Рукописні варіанти протоколів написано від руки олівцем або чорнилом самим В. Чехівським. Наприкінці кожного аркушу рукописного тексту є власноручні підписи та примітки В. Чехівського, іноді з зазначенням або підписом прізвища того, хто проводив допит.

Машинописні варіанти містять незначні текстуальні розбіжності з рукописним оригіналом і збереглися у вигляді машинописних копій без підписів. Протоколи відображають хід слідства і зміну переконань Володимира Чехівського. Він відмовлявся давати якісь свідчення до 23 липня 1929 р. включно, але в додатку до протоколу від 23 липня 1929 р. на запитання про організацію панахиди в Св. Софії у 1926 р. та утворення нелегального угруповання молоді як складової частини «СВУ» Чехівський вперше дає не тільки ствердну відповідь, а взагалі переходить до каяття: «Визнаю свої провини перед Радвладою в тому, що я спричинився до нелегального угруповання молоді, спричинився до привнесення в панахиду по Іванові Франкові скритого поминання С. Петлюри політичного характеру і що я, колишній діяч УСДРП... сприяв ухилу до єдиного національного фронту... Цілковито і остаточно осуджую всі ці мої ухили. Йтиму далі неухильно радянською лінією громадянського життя»⁴.

Більше того, у «протоколі-заяві» від 4 серпня 1929 р. він не тільки не ухилився від відповіді, як це робив раніше, а почав писати конкретні свідчення і прізвища відвідувачів, які слідчий друкував великими літерами: «Більш заходили Христосенко Ол., Павлушко М., Димнич В., Солочинський В., Мазуренко Вік., Мазуренко Г., Скрипник М., Олтаржевська В., а також своїх знайомих — В. Дурдуківського і П. Кияницю П»⁵.

Спеціально церковної діяльності стосувалися запитання слідчого на допиті Володимира Чехівського від 7 серпня 1929 р. Тут Чехівський пригадав

⁴ ГДА СБ України, № 67098 ФП, т. 45, арк. 30–31. Додаток до протоколу від 23 липня 1929 р.

⁵ ГДА СБ України, № 67098 ФП, т. 45, арк. 69. Протокол-заява від 4 серпня 1929 р.

свою церковну діяльність з самого початку. 1918 рік він згадав як такий, коли він виступав на «церковних зібраннях з лозунгом: церкву визволити від використування її буржуазними верствами для ствердження ними їх панування»⁶. Далі він докладно зупинився на своїх внесеннях під час I Всеукраїнського Собору 1921 р.⁷ Важливою інформацією для вивчення життєпису Чехівського і діяльності ВПЦР є показання в протоколі за 7 серпня 1929 р. про те, що ВПЦР у 1928 р. заборонила йому роботу в церкві через наступні причини: 1) під час похорону М. Загірньої, письменниці, допущено було демонстративний вінок, 2) що робилися збори на висланця Гордовського, 3) що був нелегальний гурток любителів художніх співів, 4) припускались з кафедри Софії промови незаконного змісту. Тут же він наводить свідчення про свою церковну посаду — голова парафіяльної ради⁸.

Під час наступного допиту 4 вересня 1929 р. Володимир Чехівський вже сам звинуватив ту частину діячів УАПЦ («націоналістична частина громадянства, що потерпіла поразку на політичному полі»), яка після I Собору 1921 р. внесла в церковне життя «націоналістичний напрямок»⁹. В цьому протоколі можна прочитати і питання, яке поставив слідчий: «запитання про націоналістичний протирадянський напрямок в українській автокефальній церкві і громадянстві, та про їх сполучення в СВУ». Далі Чехівський розповів про діяльність «Харківської групи Доленка» у 1924–1926 рр., яка намагалася сполучити церковну діяльність з «націоналістичними нецерковними прагненнями»¹⁰. В подальших протоколах до кінця 1929 р. він, напевно з подачі слідчого, зосередився саме на обставинах церковної діяльності, згадав багато подробиць з життя та діяльності церковних діячів, причому сам же і систематизував ці свідчення. Наприкінці слідства він написав великі за обсягом (62 арк.) зведені показання про контрреволюційну організацію та діяльність «СВУ» і його участь в ній від 29 грудня 1929 р., а також в січні 1930 р. розповів про свою причетність до масонських організацій Одеси та Києва.

Перебуваючи з 1933 р. на Соловках, він зміг переслати до Києва декілька листів до дружини — Олени Чехівської, в яких розповідав про таборове життя, оскільки ніяких послань іншого змісту пересилати на волю не дозволялось. Після останнього листа від 17 листопада 1937 р. від нього більше звісток не

⁶ ГДА СБ України, № 67098 ФП, т. 45, арк. 87. Протокол від 7 серпня 1929 р.

⁷ Всі перераховані в протоколі позиції щодо церковної боротьби проти експлуатації національної і соціальної див. «Канони» і «Ухвали» // Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали... – С. 375–400.

⁸ ГДА СБ України, № 67098 ФП, т. 45, арк. 89. Протокол від 7 серпня 1929 р.

⁹ ДА СБ України, № 67098 ФП, т. 45, арк. 98. Протокол від 4 вересня 1929 р.

¹⁰ Там само. – Арк. 99.

було. Олена Чехівська згодом на еміграції передала листи діячеві УАПЦ Федорові Бульбенку, а після його смерті їх було передано до архіву УВАН в Нью-Йорку і згодом опубліковано в збірнику християнського самвидаву¹¹. Таким чином більшість документальних матеріалів з слідчих справ братів Миколи і Володимира Чехівських дають можливість докладніше дослідити їх діяльність в УАПЦ, але під тим кутом зору, який вимагався в контексті підготовки до процесу «СВУ»

Слід зазначити, що Володимир Чехівський був достатньо відомою особою і тому на нього майже не зустрічаються картки запитів. Наприклад в справі священника УАПЦ Костянтина Бутвиненка виявлено оглядову довідку по архівно-слідчій справі № 47757 на Чеховського Володимира Мойсейовича, яка була складена 5 березня 1958 р. в зв'язку з переглядом справи самого Бутвиненка (спр. № 65743-ФП, арк. 136–138. Оригінал. Рукопис.). В оглядовій довідці вказано, що справа Чехівського В.М. знаходиться серед 237-томної слідчої справи членів «СВУ», його було засуджено 19 квітня 1930 р. до 10 років ВТТ. 9 жовтня 1937 р. Трійкою УНКВС Ленінградської області він був засуджений до розстрілу.

Справа по звинуваченню священника УАПЦ Костянтина Бутвиненка є великою за обсягом, старий номер справи — 15763, яка була заведена 4 грудня 1937 р. і закінчена 2 січня 1938 р. Справа збереглася в одному томі, який декілька разів було переплетено в нову обкладинку — один раз у зв'язку з переглядом справи в 1957–1958 рр. зі збереженням старого номеру. Востаннє справу було переплетено і зареєстровано в 1967 р. із присвоєнням їй архівного номеру 65743-ФП. Справа містить стандартний набір документів обсягом 80 аркушів. До цієї частини внесено стандартні бланки постанови про затримання, ордеру на обшук і арешт, протоколів обшуку, анкети заарештованого, рукописних та машинописних протоколів допиту самого Костянтина Бутвиненка і свідків. Наприкінці цієї частини містяться — обвинувальний висновок, витяг з протоколу засідання Трійки при КОУ НКВС УРСР та витяг з акту про страту. Відмінними від інших справ є наявність двох бланків постанови про затримання, зокрема, постанови надрукованої в типографський спосіб українською мовою (арк. 2). Цікаво відзначити наявність копії довідки для паспортного столу про знищення паспорту засудженого на страту (арк. 78).

Друга частина справи містить велику кількість документів, які відклалися в справі К. Бутвиненка в зв'язку зі спробою його посмертної реабілітації у 1957–1958 рр. (арк. 81–216). Ця частина справи містить заяви вдови засуд-

¹¹ Мартирологія Українських Церков... Т. І. – С. 503–528. Тут розміщено не тільки тексти листів, але й їх факсиміле, фото дружини – Олени Чехівської і навіть одну сторінку протоколу обшуку помешкання Володимира Чехівського на день арешту 17 липня 1929 р.

женого О. Д. Бутвиненко, яка звернулася у 1956 р. з клопотанням до прокуратури з проханням його посмертної реабілітації. Уповноваженим УКДБ при РМ УРСР по Київській області лейтенантом Бровкіним було проведено велику роботу і відповідно підшито до справи запити до державних архівів УРСР та СРСР щодо встановлення місця перебування або засудження всіх тих, які проходили у справі Костянтина Бутвиненка. Серед цих матеріалів вдалося виявити повідомлення про слідчі справи інших діячів УАПЦ — Івана Теодоровича, Василя Потієнка, Михайла Мороза тощо. Але спроба реабілітації 1957–1958 рр. виявилася невдалою, і тому наслідком перегляду справи було рішення про відмову вдові засудженого і постанова про повернення до архіву КДБ Київської області.

В справі К. Бутвиненка виявлено бланки запитів, які були направлені у 1957–1958 рр. в зв'язку з переглядом справи з метою пошуку інформації про Івана Теодоровича (спр. № 65743-ФП, арк. 87–89. Рукопис на бланку; арк. 193. Машинопис. Оригінал; Фото архієпископа Теодоровича, арк. 194). В бланках запитів його помилково названо Йосифом, і тому у відповідь було повідомлено, що ніяких матеріалів на нього серед справ Комітету держбезпеки не виявлено.

В справі К. Бутвиненка виявлено бланки запитів, які були направлені у 1957–1958 рр. в зв'язку з переглядом справи з метою пошуку інформації про Василя Потієнка (спр. № 65743-ФП, арк. 98–99, 119–120, 127–130. Рукопис на бланку; довідка по архівно-слідчій справі № 41938 по звинуваченню Потієнка В.В. див. арк. 154–156). На запит від 13 серпня 1957 р. було надіслано відповідь 14 серпня 1957 р. з повідомленням про те, що Потієнко Василь проходив по слідству у 1921 р. по Чернігівському ГубЧК, але був звільнений 10 лютого 1922 р. в зв'язку з недоведеністю звинувачення. Вдруге заарештований 19 грудня 1929 р. СО ГПУ УРСР по ст. 54–11. За постановою СО ГПУ УРСР в червні 1931 р. слідчу справу було закрито. Останні два аркуші справи (арк. 217, 218) — це запит до адресного бюро з метою пошуку вдови К. Бутвиненка, на якому зазначено, що серед прописаних по Києву та області осіб вона не значиться, і висновок про посмертну реабілітацію К. Бутвиненка від 19 червня 1989 р.

У Державному архіві Харківської області зберігається справа Михайла Мороза, яку було створено напередодні процесу «СВУ». Матеріали цієї справи друкуються практично повністю за невеликим виключенням тих документів, які не мають принципового значення для змісту. Цю справу було заведено у 1929 р. Її форма доволі незвична для слідчих справ, оскільки складається враження, що початкові документи щодо постанов до заарештування практично відсутні. Кілька форм документів майже не заповнені, практично відразу слідчий перейшов до допитів, причому кілька перших протоколів сам слідчий

починав писати протокол, але потім, судячи з матеріалів справи, передав М. Морозу папір і той сам писав спогади про свою діяльність в УАПЦ.

Його було заарештовано у 1929 р. і протримано у Харківській в'язниці до початку 1930 р. Під час перебування у в'язниці він власноручно виклав свій варіант історії утворення та існування УАПЦ який публікується вперше. Унікальність цих документів полягає в тім, що ці матеріали, звичайно, були недосяжні для дослідників і ніде ніколи не друкувалися. Всі версії історії УАПЦ, які було створено в українській діаспорі, а також дослідження з історії УАПЦ в Україні 1990-х рр. не мали цього варіанту історії авторства голови ВПЦР 1919–1924 рр. З точки зору методології, при використанні цієї інформації треба враховувати, що незважаючи на такий «ліберальний» варіант допитів, М. Мороз все ж таки кілька місяців перебував у Харківській в'язниці. Тому його звинувачення проти митрополита Василя Липківського, Володимира Чехівського та інших діячів УАПЦ були сформульовані в контексті майбутнього процесу «СВУ», на якому планувалось використати його в якості свідка, як «колишнього» церковного діяча. З іншого боку, при оцінці критичних свідчень, які подав Михайло Мороз, сидячи у в'язниці, слід враховувати його ставлення до УАПЦ після конфліктної ситуації 1924 р. коли він змушений був залишити свою діяльність як голова ВПЦР через конфлікт між ним і митрополитом Василем Липківським.

Щодо уточнення дати смерті М. Мороза, то в ГДА СБ України вдалося віднайти «Обзорную справку», яку підшито до справи діяча УАПЦ К. Бутвиненка № 42180, де зазначено, що Мороз був «Арестован 4 отд. УНКВД Черниговской обл. 15 апреля 1938 г. и 29 августа 1938 г. решением тройки при Киевском облуправлении НКВД УССР осужден к ВМН — расстрелу с конфискацией имущества». Розстріляний 28 вересня 1938 р.

* * *

У межах тематичних груп документи розміщено і пронумеровано за хронологією. Археографічне опрацювання документів збірника і складання довідкового апарату здійснено відповідно до сучасних вимог видання документальних пам'яток.

Документи публікуються за сучасною орфографією, але із збереженням особливостей оригіналу (норм тогочасної української мови, русизмів, вживання великої літери, застарілих слів і виразів тощо). В основному збережено специфіку машинописного варіанту протоколів допитів із зазначенням помилково написаних слів.

Трапляються слова «пакт» («пункт»), «эксплоатация», «плян» («план»), «кляс» (клясовий), «звинувачений» (це слово зустрічається чомусь тільки у «Винувальному висновку» 1930 р. Трапляється вживання дефісу там, де за

сучасним правописом він відсутній: де-кілька, контр-революція та ін. В протоколах допитів та інших документах трапляється багато абrevіатур і скорочень, які упорядниками були залишені без змін: ВПЦРада, УАПЦерква, Держуряд, ВПЦСобор, РадВлада. У випадках, коли ці слова записані в скороченому вигляді, упорядники в квадратних дужках по можливості розкрили їх зміст. Наприклад: «Рад. влада» подано в тексті Рад[янська] влада, але якщо в тексті було подано одним словом — РадВлада, то в цьому випадку ніяких пояснень не робилося.

Уніфікація правопису в документах упорядниками не проводилась. Автори документів всі слова, які в церковних документах зазвичай пишуться з великої літери, завжди пишуть з малої (Бог, Церква). Помилки в тексті, які не несуть смислового значення і мають технічний характер, усунуто без застереження. виправлено також очевидні помилки у географічних назвах і прізвищах. Зокрема, важко перекласти російською назву «Великі Микільські Збори», тому в щотижневих донесеннях за 1927–1928 рр. їх названо «Николаевскими». Було здійснено перерозподіл тексту на абзаци, оскільки через специфіку розташування в різних друкованих варіантах (дуже щільний друк окремих абзців з витягами з інших справ або майже кожне речення в протоколі допиту починається з нового абзацу) таке відтворення тексту є незручним для читання.

Збережено специфіку машинописного варіанту зокрема написання всіх згаданих в тексті прізвищ великими літерами, чого немає у рукописних варіантах. У відтворенні написання документів в тій частині, яка стосується підписів керівників чи резолюцій, в квадратних дужках подано зміни в позначенні посади. Кожний бланк друкувався із зазначенням посади керівника, який мав підписувати документ, але іноді ці тексти затверджували інші посадові особи.

При цьому робилися незначні поправки від руки до тексту назви посади. Іноді прізвище дописували, але в основному обмежувались тільки поправками до зазначення посади і ставили підпис.

Підписи відтворюються після тексту документа. Засвідчуючі підписи у документі зберігаються. Іноді в квадратних дужках курсивом вказано прізвище особи, яка підписала цей документ і його вдалося розшифрувати. Якщо в оригіналі траплялися прізвища тих, хто підписав документ в дужках різної форми, в таких випадках упорядники уніфікували форму, подекуди вилучивши дужки.

Збірник базується на документах ГДА СБ України, ЦДАГО України, ЦДАВО України та ДАХО. Назва архіву в легендах документів вказується, якщо документ, або його частини були опубліковані раніше, про це також зазначається в легенді. З метою подання найбільш повних відомостей про перебіг подій, які передували репресіям діячів УАПЦ, до збірника вміщено вже опубліковані матеріали.

Коментарі, що покликані доповнювати факти, події та біографічні відомості, висвітлювані в документах збірника, позначаються цифрами і подаються наприкінці кожного документу.

Окремим списком подано біографії найбільш часто згадуваних осіб з числа ієрархів УАПЦ. Різноманітність в біографіях викликана тим, що вдалося віднайти не всі анкети, які були заповнені самими діячами. Більшість свідчень вдалося розшукати серед видань української діаспори, а також за розповідями та спогадами допитуваних, які вони наводили по пам'яті. Таким чином упорядниками були укладені найбільш вірогідні варіанти життєписів, які найбільше узгоджуються з іншими відомостями про їх життя. Деякі дати народження були з'ясовані за анкетами делегатів II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. на підставі даних в них свідчень (наприклад, вказано вік делегата «47 років» станом на 1927 р.). При виборі написання дат народження і смерті перевага віддавалася або документам з ГДА СБ України або опублікованим в діаспорі або в Україні збірникам документів. Якщо таких відомостей не було віднайдено, то використовувались дані зі спогадів чи авторських видань.

Довідковий апарат до збірника складається з коментарів, переліку документів, списку біографій найбільш часто згадуваних осіб з числа ієрархів УАПЦ та списку скорочень.

Оригінальність документів, спосіб їх відтворення, наявність в них печаток, штампів, бланків вказується у примітках наприкінці кожної сторінки.